

مفاهیم انتخابی ایکوم در خصوص روز جهانی موزه:

نیت‌های خیرخواهانه یا هضم همگان در خود؟

ساجده بیژنی‌کیا^۱

چکیده

در طول چهل سالی که کمیته جهانی موزه‌ها (ایکوم) مفهومی را بعنوان سرفصل اقدامات موسسات پیرو انتخاب و اعلام می‌نماید، روندی را شاهد هستیم که می‌تواند گویای موضع این کمیته در قبال مسائل روز و همچنین فرآیند اصلاح تصورات در خصوص موزه و نقش آن در جامعه باشد. اما در بررسی این مورد باید به پیش‌زمینه‌های تاریخی، سیاسی و اجتماعی چنین تغییراتی توجه درخور نمود. مقاله پیش رو با روشی تحلیلی-تاریخی، به بررسی این مورد و ارتباط آن با مفهوم موزه‌ای «شمولگرایی» می‌پردازد.

کلیدواژگان: کمیته ملی موزه‌ها (ایکوم)، مفاهیم روز جهانی موزه، شمولگرایی

مقدمه

ابتدا می‌بایست به این نکته توجه نمود که آنچه ایکوم هر ساله و به ادعای خود با هدف «افزایش آگاهی در رابطه با اهمیت موزه‌ها بعنوان ابزاری در جهت تغییر فرهنگی، غنابخشیدن به فرهنگ و رشد فهم متقابل، تشریک مساعی و صلح میان مردم» انجام می‌دهد، انتخاب یک «مفهوم» (Theme) برای سال پیش رو بالاحص روز و هفته جهانی موزه است، و نه یک شعار. این مسئله خود بیانگر سیاست متغامض ایکوم در خصوص مسائل روز دنیاست، چرا

^۱ کارشناس ارشد مطالعات موزه – bijanikia@gmail.com

که هنگام صحبت از شعار، عموماً دو مفهوم به ذهن متبادر می‌شود: ۱- اینکه در ساحت جنبش و تغییر یا اعتراض مورد استفاده است و ۲- اینکه در بسیاری موارد و مناطق، شعار استحاله خواهد شد. حال آنکه هنگامی که از «مفهوم» سخن می‌گوییم، در واقع آن را شیرازه‌ای برای منظم نمودن تمامی فعالیت‌های موسسات وابسته می‌دانیم.

پیشینه تاریخی ایکوم

برای تحلیل مفاهیم فوق‌الذکر، ابتدا می‌بایست به تاریخچه ایکوم نگاهی بیاندازیم. ایکوم در سال ۱۹۴۶ و با هدف پاسخ به نیازهای متخصصین موزه در سطح بین‌الملل ایجاد شد، اما فراتر رفتن حمایت‌ها و فعالیت این نهاد از مرزهای اروپا و شامل شدن قاره‌های دیگر حدوداً سی سال به طول انجامید (۱۹۸۹-۱۹۷۷). در این زمان بود که سیاست‌گذاری در جهت خدمت به جامعه نیز در دستور کار ایکوم قرار گرفت و اساسنامه اخلاقی برای موزه‌ها تدوین شد. این رویکرد گشوده ایکوم و شمول قاره‌های آسیا، آفریقا و امریکای لاتین بی‌شک ارتباط مستقیمی با زوال تدریجی نظام بلوک‌بندی در آن دوره دارد. با رو به افول گذاشتن وضعیت جنگ سرد، به تدریج شاهد کم‌رنگ شدن احزاب و نظام‌های ایدئولوژیک و سربرآوردن گروه‌هایی هستیم که هویت خود را در یک ویژگی شاخص برسازی می‌کنند. دیگر ایدئولوژی نیست که افراد را به دور یکدیگر جمع نموده و متحد می‌سازد؛ در عوض، اقشاری بروز می‌یابند که مطالبات معین گروهی دارند، بطور مثال اعتراضات مساوات‌طلبانه زنان در انگلستان، انقلاب می ۱۹۶۸ دانشجویان فرانسه و جنبش‌های سیاهپوستان در امریکا.

در چنین موقعیتی که دیگر موزه از شکل آپاراتوسی^۲ در خدمت حزب حاکم، به زمینه‌ای برای بازنمایی این موقعیت‌های مدنی و بینابینی در می‌آید، ایکوم بعنوان یک متولی خودخوانده (به واسطهٔ تجمیع دانش و تجربهٔ اروپا در امر موزه و موزه‌داری و در اختیار گذاشتن این تجارب و دانش به شرط هضم نمودن باقی جماعت^۳‌های موزه‌ای دیگر کشورها در خود)، اقدام به ساماندهی این مطالبات در دل نهاد موزه می‌نماید؛ بالاخص با ابداع روز جهانی موزه در سال ۱۹۷۷ به هدف «افزایش آگاهی عموم نسبت به نقشی که موزه‌ها در پیشرفت جامعه بازی می‌کنند، همچنین ترویج گفتگو میان متخصصین موزه» (Varbanova, 2013, p. 74)، و همینطور «متحد نمودن انتظارات و تلاش‌های خلاقانهٔ موزه‌ها و جلب توجه عموم جهان به فعالیت‌های این موسسات» (IMD, 2022).

روز جهانی موزه

با شروع سال ۱۹۹۲، ایکوم شروع به انتخاب مفاهیمی برای این روز خاص می‌نماید که بی‌ربط به اتمام علنی جنگ سرد با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در تاریخ ۲۶ دسامبر ۱۹۹۱ نیست. از ۱۹۸۹ و با شروع تدریجی انتخابات آزاد و گشودگی مرزها در کشورهای اروپایی، بلوک شرق و غرب منحل شده و روابط میان دول اروپایی برقرار می‌گردد. در چنین موقعیتی، دیگر حزب، ایدئولوژی یا نظام بلوک‌بندی قدرت سابق را در فروخوردن تضادها و تمایزها و هضم آنها در دل ساخت کلان خود ندارد، و لذا موقعیت‌ها و اقشار طرد شده‌ای همچون اقلیت‌های نژادی، جنسیتی، مذهبی و اجتماعی، مجدداً سر برمی‌آورند. اینجاست که می‌توان گفت ایکوم با انتخاب مفاهیم سالیانه، سعی در سازماندهی این نیروها و ملزم نمودنشان به چارچوب‌های خود را دارد.

² Apparatus

³ community

ایکوم اولین مفهوم سالانه خود را با ایده «تنوع روز افزون در عین اتحاد» (ibid)، «موزه و محیط زیست»^۴ اعلام می‌کند، که طبعاً کنایه‌ای ملاحظه‌کارانه به افزایش تسلیحات جنگی در طول جنگ سرد و مضرات آن برای محیط زیست بود. از آن پس و با جسارتی بیشتر، مفاهیم سالانه مسائلی را هدف قرار دادند که برای نظم و سامان دادن به میراث فرهنگی و موزه‌ها در سطح جهان ضروری بود: موزه‌ها و اقوام بومی^۵ (۱۹۹۳)، پاسخ و مسئولیت^۶ (۱۹۹۵)، مبارزه با قاچاق اموال فرهنگی^۷ (۱۹۹۷-۱۹۹۸)؛ هرچند در این میان به ایده‌هایی با منشاء اروپایی حول موزه نیز پرداخته شد. از آن جهت این ایده‌ها را واجد منشاء اروپایی می‌خوانیم که فرزندان سنت مجموعه‌داری پادشاهان، فئودال‌ها و اشراف‌زادگان اروپا بوده‌اند و این خط انحصارطلبانه را به روایتی تا زمان الیاس آشمول و مجموعه قابل بازدید آشمولین (۱۶۸۳) و به روایتی دیگر تا زمان گشایش مجموعه پادشاهی لوور به روی عموم به دستور ناپلئون (۱۷۹۳) (Hein, 2011 , p.118) حفظ کرده بود تا آنکه به تدریج و به هدف هویت‌سازی برای دولت-ملت‌های نوظهور، عمومی شدند. در این گروه از مفاهیم، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

• ۱۹۹۴: پشت صحنه موزه‌ها^۸

• ۱۹۹۶: جمع‌آوری امروز برای فردا^۹

• ۱۹۹۹: لذات اکتشاف^{۱۰}

⁴ Museums and environment

⁵ Museums and indigenous peoples

⁶ Response and responsibility

⁷ The fight against illicit traffic of cultural property

⁸ Behind the scenes in museums

⁹ Collecting today for tomorrow

¹⁰ Pleasures of discovery

قرن نو و چرخش در مفاهیم انتخابی

اما با شروع قرن جدید و جنگ‌افروزی‌ها و بالاخص واقعه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱، چرخشی قابل ملاحظه در مفاهیم پیشنهاد شده از سوی ایکوم به چشم می‌خورد. این مسئله بی‌ارتباط به روند جهانی شدن نیست. گواه این ادعا، نص صریح مفهوم انتخابی سال ۲۰۰۲ است: «موزه‌ها و جهانی شدن»^{۱۱}. مفهوم جهانی شدن، که در واقع شروع خود را از قرن هجدهم به تدریج تجربه کرده و تحت عنوان این واژه در ابتدای قرن بیست و یکم علنا مورد اشاره قرار گرفت، درهم آمیختگی فرهنگ‌ها و فراتر رفتن از مرز دولت‌ها و جوامع به مدد وسایل ارتباط جمعی و تکنولوژی‌های ارتباطی است.

چنین ایده‌ای اگرچه محل تغذیه بسیاری دولت‌های توسعه‌یافته و سرمایه‌محور است، در مقابل کشورهای متعددی با سیاست‌های بسته را به رفتارهای تدافعی و اقدامات عکس‌العملی وا می‌دارد و مثال بارز آن خود واقعه ۱۱ سپتامبر است. چنین کشورهایی که اکنون از سوی اقتصاد جهانی و جریان آزاد اطلاعات تحت فشار واقع شده‌اند، یا می‌بایست بالاخره به این جامعه جهانی تن داده یا همچنان زیر این فشار مقاومت کنند. مثال بارز این شرایط، بمب‌گذاری محوطه‌های میراث فرهنگی و تخریب موزه‌ها به دست طالبان است. به این ترتیب ایکوم در مقام زیرشاخه‌ای از یونسکو و به مثابه یکی از بازوان اجرایی جهانی شدن، به میانجی مفاهیم انتخابی سالانه خود وارد عمل می‌شود تا از طریق موزه‌ها که خود رسانه‌هایی مهم در عصر حاضرند، به درهم آمیختگی فرهنگ‌ها و تبادل اطلاعات کمک رساند.

از آن سو باید به وجه اهمیت نظام جهانی نیز نیم نگاهی انداخت. دولت‌های نافع در نظام جهانی، از گردش کالا، خدمات، اطلاعات، تکنولوژی و در واقع منابع اقتصادی سرمایه سود می‌برند. به عبارتی دیگر، جهانی شدن، ابزار نوین سرمایه‌داری است. سرمایه‌داری متاخر، که با دهان بلعنده خود تمام ظرفیت‌های قابل بهره‌برداری را در خود فروبرده و به چرخه انداخته است، اکنون با به کارگیری تمامی خرده جماعت‌ها و گروه‌هایی که سابقاً از سوی آن خارج از دایره نفع‌رسانی بوده‌اند - همچون اقلیت‌های نژادی، قومی، مذهبی، جنسیتی و غیره - سعی در بهره‌گیری از ظرفیت‌های این گروه‌های سابقاً به حاشیه رانده شده دارد. نقطه طعنه‌آمیز نظام سرمایه‌داری دقیقاً در همین نفی سابق و تایید کنونی محرومین^{۱۲} است. و در خصوص ادعای نوظهور شمولگرایی در موزه نیز دقیقاً باید این نکته را در نظر گرفت.

موزه به مثابه نهادی همواره یا لاقابل عموماً میان‌مایه و محافظه‌کار (به واسطه تامین هزینه‌ها از محل بودجه عمومی و وابستگی مداوم به دولت‌های مربوطه)، دائماً تحت الشعاع سیاست‌گذاری‌ها و رویه‌های معمول دولت‌های حامی خود بوده است. با نگاهی به این حقیقت، می‌توان فهمید که جریان سرمایه می‌تواند چه تاثیر قابل توجهی بر سیاست‌های فرهنگی موزه و روال اداره این نهاد بگذارد.

چنین تاثیراتی فقط به بحث مخاطب ختم نمی‌شود. به اعتقاد روزالیند کراوس، موزه‌ها با تغییر روند اداره داخلی‌شان به هیئت‌امنایی، و با توجه این هیئت‌امنا به آثار موزه‌ای به مثابه سرمایه‌های که علاوه بر ارزش تاریخی و زیباشناختی، ارزش مادی قابل توجهی دارند، دستخوش ضربات سرمایه‌داری شدند؛ و از همه مهمتر، با تصویب قانون مالیاتی امریکا در سال ۱۹۸۶، دولت امکان کسر ارزش بازاری از آثار هنری را حذف نموده و به عبارتی موزه‌ها را ملزم به پرداخت مالیات بر اموال برای اشیاء موزه‌ای کرد، آنهم در کشوری که پس از جنگ جهانی دوم

¹² The excluded

خود را به درجه پیشرو و الگویی در نظریه و عمل موزه‌داری رسانده بود. به این ترتیب، و همزمان با فشار بازار هنر بر موزه‌ها جهت تکمیل یا به گردش انداختن سرمایه‌های خود (یعنی آثار موزه‌ای!) از طریق خرید و فروش آنها، به صورتی دیگر شاهد تاثیر سرمایه‌داری بر اداره نهاد موزه هستیم (Krauss, 2018).

لذا موزه هم به عنوان یک رسانه، و هم به مثابه مجموعه‌ای با آثار بسیار ارزشمند و قابل مبادله، مورد توجه نظام سرمایه‌دار و به طریق اولی نظام جهانی قرار گرفت. اینگونه می‌توان مفاهیم انتخابی ایکوم را تفسیر نموده و در سایه معادلات جهانی قرن حاضر بررسی نمود. واژگانی که عموماً در این مفاهیم از سال ۲۰۰۱ به این سو مورد استفاده قرار گرفته‌اند، گویای تلاش‌های نهاد ایکوم در جهت شکل‌دهی به یک تعریف و سیاست موزه‌ای هستند که در قالب جریان جهانی شدن جای بگیرد. در سال ۲۰۰۵، ایکوم مفهوم «موزه‌هایی که میان فرهنگ‌ها پل می‌زنند»^{۱۳} را پیشنهاد نمود، مفهومی که می‌توانست یاری‌گر حذف اختلاف‌ها و هم‌نشینی فرهنگ‌ها به رغم تفاوت‌هایشان در چارچوب موزه باشد.

در سال ۲۰۰۸، مفهوم منتخب ایکوم با عنوان «موزه‌ها به مثابه عاملین تغییر و پیشرفت اجتماعی»^{۱۴} طرح شد، که به نوعی همزمان و در ادامه سیاست‌گذاری‌های دولت‌های اروپایی همچون دولت رفاه بریتانیا در جهت رفع محرومیت‌هایی مانند فقر، نابرابری طبقاتی، سطح تحصیلات، دسترسی به سلامت عمومی، و نقش موزه‌ها در رفع این تبعیض‌ها به مدد طراحی نمایشگاه‌ها و فراخواندن این محرومان به بازدید از موزه بود تا بدین ترتیب و از قبل همجواری محرومان با متنعمان و آموختن از آنها، فرآیند «فرهنگ‌سازی»^{۱۵} تحقق یابد.

¹³ Museums bridging cultures

¹⁴ Museums as agents of social change and development

¹⁵ culturation

در سال ۲۰۱۰ با انتخاب مفهوم «موزه‌ها برای توازن اجتماعی»^{۱۶} بار دیگر سعی نمود تا رویکردی دیگر را برای مبارزه با نابرابری امتحان نماید. مفهوم توازن اجتماعی، در کشور چین و بعنوان یک مفهوم اجتماعی-اقتصادی معرفی شد تا به نابرابری‌های حاصل از توسعه اقتصادی کنترل نشده در این کشور بالاخص در مناطق شهری مرکز کشور پاسخ دهد. این مفهوم به معنای احترام، سخاوت و برابری میان افراد فارغ از مذهب، قوم، نژاد، جنسیت، سن، شغل، و باقی مولفه‌های محروم‌کننده^{۱۷} آنهاست.

مفهوم سال ۲۰۱۳، «موزه‌ها (حافظه+خلاقیت=تغییر اجتماعی)»^{۱۸} نام نهاده شد. مفهوم تغییر اجتماعی، که در واقع خاستگاهی فلسفی دار، به این معناست که جامعه بدست ابزارهای توسعه رو به جلو حرکت می‌کند، خواه این ابزار تغییر پارادایمی از فئودالیسم به سرمایه‌داری باشد یا تغییری که اکنون به سمت نوعی سرمایه‌داری متاخر در حال وقوع است. اینجا بطور ویژه ردپا یا حضور ایده‌ای که در بالا در خصوص موزه‌های عصر حاضر وجود دارد، نمایان است: با به کارگیری حافظه و بازنمایی خلاقانه آن، موزه‌ها می‌توانند- یا در واقع موظفند- در این تغییر اجتماعی در حال وقوع مشارکت نمایند.

اما روند آزمون و خطای این الگوها و چارچوب‌های نظری برای برگزیدن بهترین آنها در نهاد موزه، از سال ۲۰۱۷ به بعد اوج می‌گیرد. در شش سال متممادی شاهد تلاش ممتد ایکوم هستیم، نه در انتخاب مفاهیم سالانه روز جهانی موزه، بلکه همچنین در جلسات تکرارشونده کمیته‌های وابسته در جهت ارائه تعریفی جدید از خود نهاد موزه که تاکنون به جمع‌بندی نرسیده است.

¹⁶ Museums for social harmony

¹⁷ excluding

¹⁸ Museums (memory + creativity = social change)

«موزه‌ها و تاریخ‌های مورد نزاع: گفتنِ ناگفتنی در موزه‌ها»^{۱۹}، مفهومی بود که برای سال ۲۰۱۷ انتخاب شد. اشاره به مفهوم برساختی تاریخ و پذیرفتن این حقیقت که روایات متعددی از تاریخ را می‌توان در موزه به مثابه آرشیوی از حافظه تاریخی بشر بازنمایی کرد، اولین برداشت ممکن از جمله فوق است. در ادامه، این مسئله را می‌توان در یکی از سه تقسیم‌بندی پیشنهادی موزه‌شناس بریتانیایی ریچارد سندل در امر شمول‌گرایی^{۲۰} در موزه بررسی نمود: بازنمایی، مشارکت و دسترسی (Dodd and Sandell 2001, Sandell 2007, Nightingale, and Sandell 2012). چنانچه سیاست موزه بر بازنمایی این روایت‌های متعارض از تاریخ هر منطقه باشد، این نهاد تبدیل به یک فضای تجمیع‌کننده و مساوات‌گستر خواهد شد.

در سال ۲۰۱۸، مفهوم «موزه‌های پیرکانکت: رویکردهای جدید و عموم نو»^{۲۱} معرفی شد. مفهوم ایپر کانکتیویته، که در سال ۲۰۰۱ معرفی شد، مطالعه تمام ابزارهای ارتباطی اعم از رابطه رودررو، رابطه انسان با ماشین، ایمیل، پیامک و تمام آن چیزی است که انسان برای رساندن مفاهیم و تحقق ارتباطات به کار می‌گیرد. هدف ایکوم، جای دادن موزه‌ها در این منظومه بود تا خاطرنشان کند که نقش موزه‌ها در تعاملشان با مخاطبین را باید در سایه ارتباطاتی که برقرار می‌کنند فهمید.

«موزه‌ها به مثابه پایگاه‌های فرهنگی: آینده سنت»^{۲۲} مفهومی بود که برای سال ۲۰۱۹ انتخاب شد. به ادعای ایکوم، موزه‌های امروز دائما در حال بازتالیف خود هستند تا تعاملی‌تر، مخاطب‌محورتر و مسئول در مقابل جماعت‌های

¹⁹ Museums and Contested Histories: Saying the unspeakable in museums

²⁰ inclusion

²¹ Hyperconnected museum: New approaches, new publics

²² Museums as Cultural Hubs: The Future of Tradition

هدف شوند. به عبارتی دیگر، مسئله مشارکت در چارچوب نظری طرح شده از سوی سندل، هدف مفهوم انتخابی آن سال بود تا جماعت‌ها و عموم را به مشارکت در ساخت مفاهیم و دانش در فضای موزه ترغیب کنند.

در سال ۲۰۲۰ و پس از کنفرانس جهانی کیوتو که محلی برای مشورت درباره تعریف جدید موزه بود، مفهوم «موزه‌ها برای برابری: تنوع و شمولگرایی»^{۲۳} معرفی شد. در تعریف پیشنهادی کمیته ملی موزه‌ها در سال ۲۰۱۹ که در کنفرانس کیوتو به رأی گذاشته شد، تلاشی در جهت پررنگ نمودن برابری طلبی را در قالب واژگانی همچون «حافظه‌های متکثر»، «حقوق برابر»، «دسترسی برابر»، «فضاهای دموکراتیزه کننده»، «شرافت انسانی»، «عدالت اجتماعی»، «برابری جهانی» و از همه مهم‌تر، «شمولگرایی» می‌بینیم.

لیکن همان‌گونه که فریژر (Fraser 2019, p. 502) در نقد خود از این تعریف و دلیل تصویب نشدن آن می‌گوید، ارائه تعریفی آرزومند، هرگز نمی‌تواند نافی این حقیقت باشد که موزه‌ها نیز بخشی از جهان سیاسی فعلی هستند و در نابرابری‌ها و فاشیسم موجود نقش ایفا می‌کنند. در چنین شرایطی، این تعریف صرفاً می‌تواند به عنوان یک اعتراف به «استفاده مداوم نخبگان سیاسی از موزه» تلقی شود. و همین حقیقت در خصوص مفاهیم انتخابی سالانه ایکوم نیز صادق است.

جمع‌بندی

با کم‌رنگ شدن احزاب بزرگ و ایدئولوژیک در دهه ۱۹۷۰ میلادی، و ناتوانی آنها در هویت‌بخشی، این گروه‌های اجتماعی هستند که بجای این ساختارهای قدرت سیاسی و با ارائه مطالبات معین گروهی خود، سعی در هویت‌بخشی دارند. به تبع این جریان، موزه و نهاد متولی آن ایکوم نیز وارد این قشربندی‌های جدید شده و از

آن تاثیر گرفته‌اند. این موسسات، در پاسخ به کارکردهای معینی از جامعه همچون زنان، سیاه‌پوستان، دانشجویان و باقی اقلیت‌های سابقا به حاشیه رانده شده، وارد عمل می‌شوند تا زمینه‌ای برای بازنمایی آنها به هدف بازگشت‌شان به چرخه بهره اقتصادی و سیاسی نظام سرمایه‌داری باشند. ایکوم در این دوره با امتحان نمودن رویکردهای مختلفی برای رسیدن به این هدف، و عنوان نمودن آنها در مفاهیم منتخب سالانه خود، با آزمون و خطا می‌پردازد. در این جستجو، مفهوم شمولگرایی^{۲۴} است که با در بر گرفتن تمامی این اهداف و کمترین آسیب و تعرض به تمامیت این تفاوت‌ها، عرصه بازنمایی اقلیت‌ها در موزه را فراهم نماید.

ICOM Museum Day Themes:

Benevolent Intents or Endeavoring All in One Entity?

Sajedeh Bijanikia²⁵

Masters' of Museum Studies

Abstract

For 40 years, ICOM has introduced themes annually for ICOM Museum Days (IMD) in order to direct the initiatives of its following institutions. The progress of these themes can reveal ICOM's standpoint in response to the current issues. This also illustrate the process of redefining public and professional perception of museums and their roles in the society. Yet in such an investigation, the historic, political and economic context needs to be taken into consideration. This article tries to study the changes and progress in IMC themes and their relation to the museum notion of 'inclusion' by adopting historical analytical method.

Keywords: International Council of Museums (ICOM), ICOM Museum Day themes (IMD), inclusion

²⁵ bjanikia@gmail.com

- Varbanova, Lidia (2013). Strategic management in the arts. New York: Routledge. p. 74. ISBN 978-0-203-11717-0. OCLC 823170111
- Sandell, R. (2007) Museums, Prejudice and the Reframing of Difference, Routledge: London and New York.
- Sandell, R., & Nightingale, E. (2012). Museums, equality, and social justice. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Sandell, R., Dodd, J. (2001) Including Museums: Perspectives on Museums, Galleries and Social Inclusion, Department of Museum Studies, University of Leicester.
- ICOM. 2019. Museum Definition; Creating a new museum definition – the backbone of ICOM. Accessed September 30, 2019. Retrieved from <https://icom.museum/en/activities/standardsguidelines/museum-definition/>
- Fraser, J. (2019) A Discomforting Definition of Museum. Curator: The Museum Journal, 62 (4), 501-504.
- Krauss, R. (2018). *The Cultural Logic of the Late Capitalist Museum*. (Preziosi, D., & Farago, C. (Eds.). (2018). Grasping the World: The Idea of the Museum (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429399671>
- IMD, (2022, April 18). "A little bit of history". <https://imd.icom.museum/what-is-imd/a-little-bit-of-history/>